

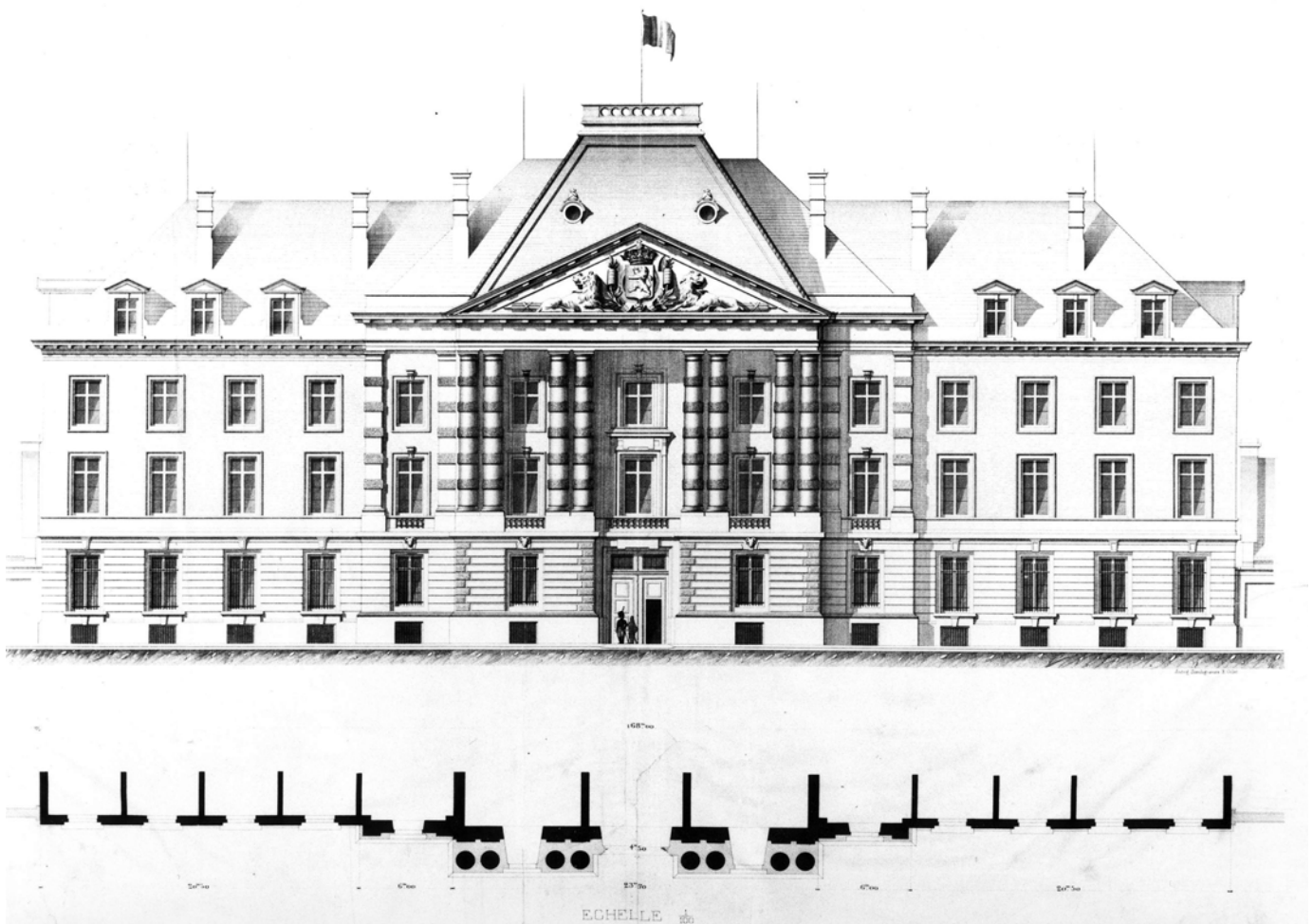
Inleidingen

Overzicht van de architectuurgeschiedenis in Etterbeek

VILLE DE BRUXELLES.

CASERNE DE CAVALERIE.

FEUILLE 2

Général Jacqueslaan 292-294. Kazerne
(Verzameling Koninklijk Legermuseum, Brussel).

Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed,
Brussels Hoofdstedelijk Gewest

Inhoud

Inleiding	3
Van de Middeleeuwen tot de 18e eeuw	3
De 19e eeuw	5
Het neoclassicisme	5
Naar het eclectisme	6
De 20e eeuw	7
De eeuwwisseling: afwisseling van stijlen	8
Art nouveau	9
Voortbestaan en nieuwe ontwikkelingen van het eclectisme	9
Neogotiek en neorenaissance	10
Neoromaanse bouwkunst	11
De Beaux-Artsstijl	11
De art-decostijl	11
Modernisme	12
Sociale huisvesting en tuinvijken	13
Internationale stijl en postmodernisme	13

Redactie:
Richard Kerremans

1997

© Ministerie van het
Brussels Hoofdstedelijk
Gewest,
CCN
Vooruitgangstraat 80
1035 Brussel

Verantwoordelijke uitgever:
P. Crahay

Inleiding

Hoewel de gemeente Etterbeek tot de tweede helft van de 19e eeuw haar landelijk karakter behield, wordt ze vandaag gekenmerkt door een erg dichte bebouwing van huizen en openbare gebouwen die uit verschillende perioden dateren. Zo werd de wijk rond de oude dorpskern, het Jourdanplein en omgeving, in het laatste kwart van de 19e eeuw gecreeërd. De Tervurenlaan, de Sint-Michielslaan, de Louis Schmidtlaan en de Solboswijk rond de Sint-Antoniuss-van-Paduakerk zijn daarentegen tussen de eeuwwisseling en de Eerste Wereldoorlog tot stand gekomen. De wijk tussen het Sint-Pietersplein en de Louis Schmidtlaan dateert dan weer uit de periode tussen het interbellum en de jaren vijftig, terwijl de wijk voorbij de Louis Schmidtlaan, richting Sint-Pieters-Woluwe en Oudergem na de oorlog werd gebouwd. Deze ontwikkeling was beslissend voor het algemeen straatbeeld van Etterbeek. Elke wijk heeft immers een eigen, relatief homogene fysionomie, die bepaald wordt door zowel de bouwperiode als door haar bevolking. Zo telt Etterbeek luxueuze herenhuizen maar ook eenvoudige huurpanden of sociale woningen. Nu eens overheerst de neoclassicistische traditie, dan weer werden de meest uiteenlopende stijlen gebruikt. Naast een uitgesproken individualisme vinden we monotone rijen kleine appartementsgebouwen. Door de grootschalige bouwprojecten uit de jaren 1960-1970 langs de grote verkeersaders werd het oorspronkelijk straatbeeld evenwel enigszins verstoord. Zo zijn de Tervurenlaan, de Sint-Michielslaan en de Louis Schmidtlaan niet ontsnapt aan hun metamorfose in stedelijke autosnelwegen die steeds meer volgebouwd worden met kantoor- of appartementsgebouwen. Ook de huidige en toekomstige uitbreidingen van de Europese Unie ten koste van laag-etterbeek, veroorzaken de leegstand van heel wat woningen, onder meer tussen de Froissartstraat en de Belliardstraat.

Stilistisch gezien neemt de periode tussen de jaren 1890 en W.O. I binnen de stedenbouwkundige ontwikkeling van de gemeente een bijzondere plaats in. Gedurende deze drie decennia ging de verstedelijking van Etterbeek met rasse schreden vooruit. De zin voor afwisseling had de regelmatige bebouwing in neoclassicistische traditie definitief verdrongen en al vlug zouden hele straten worden bebouwd in de meest uiteenlopende architectuurstijlen, hoewel het geheel van deze woningen desalniettemin een homogene indruk maakt. Wanneer we in dat opzicht spreken van neogotiek, neorenaissance of neo-Vlaamse renaissance, van art nouveau of Beaux-Artsstijl, mogen we niet vergeten dat deze stijlen naar haast gelijktijdig opgetrokken constructies verwijzen. Ook moeten we er rekening mee houden dat de neostijlen, die zo typisch waren voor het eclectisme van de tweede helft van de 19e eeuw in Brussel, in Etterbeek pas heel laat opgang zouden maken. Ze verschenen pas ten tijde van de art nouveau en van de Beaux-Arts, die zich al snel ontwikkelde als tegenreactie op de eerste.

Van de Middeleeuwen tot de 18e eeuw

Van de eerste kerk van Etterbeek, die waarschijnlijk uit de 9e eeuw stamde, noch van de enkele huizen die het gehucht vroeger telde – minder dan dertig in de 15e en 16e eeuw – is er ook maar iets bewaard gebleven. Naast erg bescheiden landelijke woningen, bezat Etterbeek ook een paar hoeven en herbergen waarvan er enkele tot in het begin van de 20e eeuw overeind hebben gestaan, zij het in erg gewijzigde vorm.

De hoeve Vanderveken op het einde van de 19e eeuw, heden afgebroken, Groothertogstraat (KIK).

Herberg 'den Morian', Etterbeeksesteenweg (SAB).

Dat was onder meer het geval van 'den Valcke' en 'den Morian'¹, twee herbergen van het einde van de 16e of het begin van de 17e eeuw. 'Den Morian' verschijnt op een figuratief plan van 1724 als een U-vormige constructie met een puntgevel en getrapte dakkapellen. In het Felix Happark zijn nog de resten van een eveneens 16e eeuws buitenverblijf zichtbaar.² Deze fraaie, door een vijver omgeven woning in Vlaamse renaissancestijl bestond uit een hoofdvlugel, die aan weerszijden geflankeerd was door een vierkante toren onder tentdak. Verder bevond 'den Bisdop' zich in Etterbeek, een vrij groot gebouw met twee vleugels, respectievelijk uit de 15e eeuw en uit 1650. De constructie stond er nog steeds in 1875³ en bezat een zandstenen gevel met kruiskozijsen. De vroegere Sint-Gertrudiskerk, die in 1886

¹ Zie Oudergemlaan nr 113-117.

² Waversesteenweg nr 508.

³ Een foto van het gebouw staat afgebeeld in DE PAUW, L.-F., *La vallée du Maelbeek avec monographie d'Etterbeek*, Hayez, Brussel, 1914, pl. XXVI.

werd afgebroken, bleek ondanks verbouwingen en uitbreidingen nog bepaalde elementen uit de 17e eeuw bewaard te hebben, zoals de vierkante westelijke toren.⁴

Vandaag de dag getuigen nog twee huizen van de 17e en 18e eeuwse bebouwing in Etterbeek. 'De Baronie'⁵, die een cartouche draagt met de datum 1680, vormt een bescheiden voorbeeld van landelijke barokarchitectuur. De dwars op de steenweg ingeplante constructie heeft een verhoogde halsgevel, die bekroond wordt door een klein gebogen fronton. Het tweede huis, uit 1737, heeft een vrij goed bewaarde bakstenen gevel op een breukstenen plint⁶, voorzien van sierankers in I-vorm, muuropeningen met neggen en een korfboogvormige deur.

De 19e eeuw

Het neoclassicisme

De neoclassicistische architectuur deed haar intrede in Europa in de tweede helft van de 18e eeuw, als reactie op de "overdadigheid" van de rococo en onder invloed van de eerste grote archeologische ontdekkingen in Italië. Het trefwoord waarmee deze richting moet worden gedefinieerd is soberheid, in Brussel op perfecte wijze geïllustreerd door het 'Instituut Pacheco' naar een ontwerp van architect H.-L.-F. Partoes (1824-1827). In Etterbeek laat de stijl lang op zich wachten en verschijnt ze uiteindelijk in de laatste decennia van de 19e eeuw, onder de vorm van eenvoudige woningen. Dit moet verklaard worden door het feit dat de verstedelijking van Etterbeek pas omstreeks 1860-1870 begon.⁷ De huizen uit die periode bevinden zich allemaal in de nabijheid van het historische centrum van de gemeente, met name aan het Jourdanplein en in de straten die hierop uitlopen. De oudste constructies bevinden zich dan ook aan de Sint-Pieterssteenweg en de Louis Hapstraat. De regelmatige opstand van hun bepleisterde gevels op arduinen plint ligt nog in de lijn van de architectuur die vanaf het Hollands Bewind het beeld van de nieuwe wijken in en rond Brussel bepaald had.⁸ Gezien zijn laattijdige ontwikkeling in Etterbeek, verschijnt het neoclassicisme hier al in een min of meer eclectische versie. De gevels, met twee of drie bouwlagen en dito traveeën, hebben niet meer die soberheid van het eerste neoclassicisme. Vaak is de benedenverdieping in bossage en bezit de hoofdtravee, die in licht risaliet is, een balkon. De – rechthoekige of steekboogvormige – muuropeningen hebben een omlijsting, niet zelden met een bewerkte sleutel en oren. Het stucwerk van entablementen of panelen op borstweringen ontleent elementen aan de klassieke ornamentatie, zoals guirlandes, modillons, gliefen en diamantkoppen. Deze decoratie siert niet alleen de burger- en herenhuizen⁹, maar ook de kleine, gelijkaardige huizen van bijvoorbeeld de Posschierstraat, de Metalenstraat of de Richard Kipsstraat, drie korte verbindingstraten tussen de Sint-Pieterssteenweg en de Louis Hapstraat uit het laatste kwart van de 19e eeuw.

⁴ CABUY, Y., DEMETER, S., LEUXE, F., *Atlas van de archeologische ondergrond van het Gewest Brussel: 7. Etterbeek*, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Brussel, 1994, pp. 45-48.

⁵ Sint-Pieterssteenweg nr 56-58.

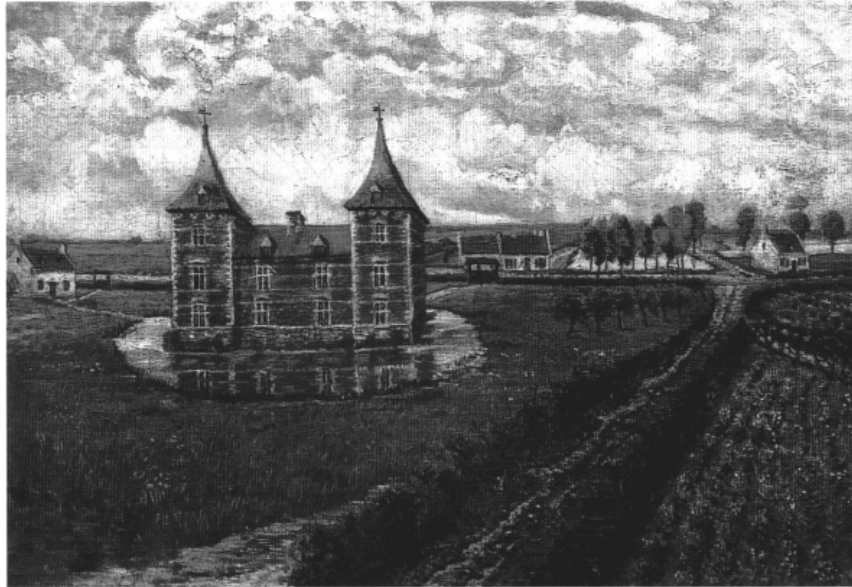
⁶ Waversesteeweg nr 458.

⁷ Sint-Pieterssteenweg nr 51 (1868).

⁸ Vooral Sint-Joost-ten-Node vanaf het Hollands Bewind en de Leopoldswijk vanaf de jaren 1840.

⁹ Generaal Lemanstraat nr 81, 83 (1866), 87.

Buitenverblijf, XVI. Schilderij, hoogstwaarschijnlijk uit het begin van de 20e eeuw (KIK).

Naar het eclectisme

In de tweede helft van de 19e eeuw ontwikkelde zich een stijl die zijn inspiratie uit de meest diverse perioden haalde, “de chaque règne, de chaque souche, ce qu'elle avait de meilleur”, zoals de architect H.D.L. Van Overstraeten het uitdrukte.¹⁰ De door hem ontworpen Sint-Mariakerk (1845) in Schaarbeek vormt samen met het Justitiepaleis van J. Poelaert (1862-1883) de twee schoolvoorbeelden van het Brussels eclectisme. Vormontleningen uit het verleden gaan hand in hand met het gebruik van nieuwe bouwtechnieken die door de industrialisering werden ontwikkeld. In de privé-architectuur beperkte het eclectisme zich meestal tot gelijkaardig opgebouwde huizen met de meest diverse stijlornameenten, wat de gevel een zekere originaliteit verleent.

In Etterbeek werd het eclectisme voor de eerste maal op de militaire architectuur toegepast. De kazernen ‘de Witte de Haelen’ en ‘Majoor Geruzet’, die tussen 1875 en 1882 werden gebouwd naar het voorbeeld van de Champ-de-Mars in Parijs¹¹, zijn duidelijk geïnspireerd op de Franse classicistische architectuur. Wat verderop, roepen de hoektorens met kantelen van het Voertuigenarsenaal¹², dan weer de Tudorstijl op.

Eveneens in de nabijheid van de kazernen, werd in 1887 het – afgebroken – godshuis Jourdan gebouwd¹³ in neo-Vlaamse renaissancestijl, met bakstenen gevels, kruis- en bolkozijnen en een sterk hellend dak met twee rijen dakkapellen. De architecten, C. Bosmans en H. Vandeveld, werkten tot in de 20e eeuw in dezelfde stijl voort, wat onder meer duidelijk wordt in het Instituut voor Sociologie (1901-1902, Leopoldspark, Brussel-Uitbreiding oost).

De stijlvariëteit drukte enkele decennia lang haar stempel op de gehele architectuurproductie. In Etterbeek zou ze zich hoofdzakelijk rond de eeuwwisseling manifesteren, en dit tot W.O. I. Hoewel hun achterliggende opvattingen veeleer tot de vorige eeuw behoren, kunnen we dus nog spreken van neogotiek of neo-Vlaamse renaissancestijl in de 20e eeuw.

¹⁰ VAN OVERSTRAETEN, H.D.L., *Architectonographie des temples chrétiens*, Mechelen, 1850, p. XII, geciteerd in DIERKENS-AUBRY, F., VANDENBREDEN, J., *Art nouveau in België. Architectuur en interieurs*, Tielt, 1991, p. 24.

¹¹ Generaal Jacqueslaan nr 292-294.

¹² Louis Schmidlaan nr 1-2.

¹³ Zie Kazernenlaan.

Aquarel van Edmond Serneels uit 1896 met de oude en de nieuwe Sint-Gertrudiskerk in 1886 (KIK).

Voormalig godshuis Jourdan. Arch. C. Bosmans en H. Vandeveld. 1887 (Gemeentekrediet).

De 20e eeuw

De tussen 1895 en 1897 aangelegde Tervurenlaan vormt een soort bloemlezing van wat er vanaf de eeuwwisseling tot aan de jaren 1920 in de meest welstellende wijken van Etterbeek werd gebouwd. Alvorens de verschillende aanwezige stijlen onder de loep te nemen, willen we eerst toch wijzen op de algemene indruk die deze stijlmengeling achterlaat, namelijk die van diversiteit. Dit uit zich zowel in de omvang van de constructies – van burgerwoningen tot appartementsgebouwen en herenhuisen – als in de bouwmaterialen – onder meer verschillende kleuren baksteen, hardsteen, natuursteen, similliteen – en de min of meer overvloedige decoratie, die haar inspiratie uit de meest uiteenlopende stijlen en periodes haalde. De regelmatige rooilijnen, die nog zo kenmerkend waren voor de architectuur van de jaren 1860-1890, werden voorgoed en vrijwillig opgegeven. Elke eigenaar probeerde van toen af aan zijn huis zo veel mogelijk van dat van zijn buur te onderscheiden. Algemeen kenmerken deze gebouwen zich zowel door hun bouwqualiteiten als door hun relatief conformistische vormgeving. Talrijke gevels volgen de mode van de neostijlen en van de mengstijlen, die enkele decennia eerder al door het eclectisme was aangekondigd. De invloed van de art nouveau beperkte zich meestal tot enkele gevelornamenten, het profiel van een vensteromlijsting of console, het ijzerwerk of de aanwezigheid van sgraffiti. Enkel de dominerende Beaux-Artsstijl nam afstand van deze vernieuwende art-nouveau experimenten.

Tervurenlaan 93. Arch. E. Ramaeckers (1898).

Huis Cauchie (1905). Detail.

De eeuwwisseling: afwisseling van stijlen

De twee aanpalende gelijkaardige huizen in de Tervurenlaan (nr 87 en 89) die architect A. Eul in 1898 ontwierp, illustreren nog maar eens de oneindige variatie op het thema van de middeleeuwse (of renaissance) architectuur, waaraan vaak art-nouveau-elementen werden toegevoegd. Zo verwijzen het houtwerk van de erker en de borstwering van nr 87 naar de gotiek, net zoals de dakkapel met windveer (toegevoegd in 1904) en het pseudo-vakwerk bij nr 89. Het ijzerwerk van de gebogen balkons van nr 89 daarentegen haalt zijn inspiratie duidelijk bij de art nouveau, net zoals sommige glasramen met gestileerde vegetale motieven uit het interieur. Een zelfde stijlmengeling van in oorsprong verschillende elementen is terug te vinden in het pand aan de Tervurenlaan nr 93 (E. Ramaeckers, 1898): de erker heeft arduinen zuilen, voorzien van knoppenkapitelen met gotische inslag, de bakstenen gevel wordt horizontaal geleed door banden in turkooize baksteen als een verre reminiscentie aan de Vlaamse renaissance en... is voorzien van decoratieve panelen met keramieken art-nouveautegels.

Het polychrome effect van deze gevel is een terugkerend thema in de architectuur van die tijd, zowel bij het eclectisme - geïnspireerd door het classicisme, de neo-Vlaamse renaissance of de neogotiek - als bij de art nouveau. In talrijke straten zien we dan ook een opeenvolging van gevels in rode of witte baksteen, opgehoogd door natuurstenen banden, baksteen van een andere kleur, sgraffiti of keramieken tegels. De gevelcompositie is meestal asymmetrisch, met een bredere hoofdtravee in licht risaliet, vaak geaccentueerd door een balkon of een erker. Tijdens de art-nouveau neemt deze erker niet zelden de vorm aan van een boog en wordt een bow-window. Voorbeelden zijn te vinden in de Jules Maloulaan, de Louis Hapstraat, de Peter Benoitstraat, de Eudore Pirmezlaan - met een geheel van drie eclectische woningen volgens plannen van architect Charles Patris¹⁴ -en in de Generaal Capiaumontstraat, waar zich drie art-nouveaupanden van Henri Wellens bevinden¹⁵.

¹⁴ Eudore Pirmezlaan nr 22 tot 26 (1913).

¹⁵ Generaal Capiaumontstraat nr 11-15 (1908).

Interieur van de Sint-Gertrudiskerk (1885), heden afgebroken (KIK)

Art nouveau

In vergelijking met de vele huizen die hun originaliteit te danken hebben aan hun geveldecoratie, vormt het 'huis Cauchie' (1905) een briljante uitzondering. Paul Cauchie zette het principe van het door de art nouveau verdedigde totaal kunstwerk in de praktijk om door zijn huis tot in de kleinste details te ontwerpen, meubilair inbegrepen. De geometrische gevelcompositie - waar zowel de invloed van de Weense Sezession als van de School van Glasgow zichtbaar is - wordt weerspiegeld in het interieur. Het pand in de Jachtlaan nr 141 is een ander ontwerp van zijn hand (1910), minder gedurfd maar ook volgens het principe van de spiegelbeeldcompositie. Twee gekoppelde huizen van Paul Hamesse (1909)¹⁶ en het huis van architect van H. Godsdeel (1906)¹⁷ maken eveneens deel uit van de geometrische art-nouveaustrekking. Een huis van P. Devos (1908)¹⁸ herneemt het thema van het typische art-nouveau rondvenster en werkt met contrasterende materialen: baksteen in verschillende kleuren en breukstenen voor de plint. In het door Gustave Strauven ontworpen huurpand (1905) op de hoek van de Peter Benoitstraat en de Waversesteeweg,¹⁹ toont de art nouveau het beste van zichzelf zonder daarbij de prestigieuze allures van de Hortacreaties over te nemen. Met goedkoop materiaal en veel zin voor soberheid, slaagde Strauven erin een originele en harmonieuze constructie te ontwerpen, die perfect beantwoordde aan haar woon- en handelsfunctie.

Voortbestaan en nieuwe ontwikkelingen van het eclectisme

De art nouveau, die gedeeltelijk voortkwam uit het eclectisme, onder meer door vroegtijdige experimenten met nieuwe bouwtechnieken, kende slechts een relatief succes. Vanaf het begin moest de stijl opboksen tegen de uitlopers van het eclectisme. Heel wat mensen beschouwden de vernieuwingen in de architectuur van de jaren 1900 als aanstootgevend en kozen voor de zekerheid van een oudere conformistische stijl. Vandaar dat naast gedurfde experimenten, de 20e eeuw ook de opmars van de pastiche kende.

¹⁶ Koningsveldstraat nr 104 en 106.

¹⁷ Oudergemlaan nr 297.

¹⁸ de Theuxstraat nr 114.

¹⁹ Peter Benoitstraat nr 2-4 en Waversesteeweg nr 519. Strauven ontwierp ook het pand op de Waversesteeweg nr 580-582 (1904).

Neogotiek en neorenaissance

Begin 1840 betekende het startpunt van een restauratiecampagne van de voornaamste gotische monumenten in Brussel te beginnen met de Sint-Michielskathedraal en het stadhuis. Deze restauraties gebeurden volgens het principe van de stijleenheid zoals dat verdedigd werd door Viollet-le-Duc. Uiteindelijk zou dit leiden tot een nieuwe architectuur die teruggreep naar de bouwprincipes van de gotiek. Etterbeek telt meerdere laattijdige voorbeelden, tijdgenoten van de art nouveau, voornamelijk van de hand van architect Edmond Serneels. Deze ontwierp niet alleen de Sint-Antonius-van-Paduakerk (1905-1935)²⁰ en het voormalige presbyterium (1907)²¹, beide in gotische stijl, maar ook een aantal huizen, waaronder zijn persoonlijke woning in de Louis Hapstraat (1902)²². Met zijn bakstenen gevel met natuurstenen elementen, pseudo-vakwerk in baksteen, smeedijzeren sierankers, puntgevel met dakvenster en pinakels, bol- en kruiskozijnen en een dakvenster met overdekte dakspant, verwijst het pand naar ongeveer alle kenmerken van de gotische privé-architectuur. Dergelijke voorbeelden zijn natuurlijk een zeldzaamheid. De huizen die vroeger rond de in 1993 afgebroken Sint-Gertrudiskerk stonden (Hansotte, 1885)²³, hadden sobere baksteengevels waar alleen de bol- en kruiskozijnen, puntgevels en spitsbogen nog herinnerden aan de modellen die de architecten Hubert Marcq en J. Ramaekers voor ogen hadden²⁴.

Het verschil tussen neogotiek en neo-Vlaamse renaissance was vaak enkel een kwestie van een andere decoratie op een zelfde bakstenen gevel met arduinen afwerking. De naast de neogotische 'Crèche Sainte-Gertrude' (Ramaekers en zoon, 1895)²⁵ gelegen lokalen van de 'Cercle catholique d'Etterbeek', een ontwerp van Hubert Marcq (1889)²⁶ vormen een perfect voorbeeld van neo-Vlaamse renaissancestijl. Dit uit zich in de asymmetrische opstand van de gevels, het lichte risaliet van de hoofdtraveeën, de bekronende getrapte geveltop met dakvenster, de variërende vormen van de muuropeningen en het gebruik van een afwisselende en vrij gecombineerde vormtaal die geïnspireerd is op de boeken van architect, schilder en tekenaar Hans Vredeman de Vries (1526-1606). De niet ver van de Sint-Michielslaan gelegen huizengroep, die bekend staat onder de naam 'Béguinage de Linthout', illustreert hoe deze architectuur van middeleeuwse allure tot in het interbellum toegepast werd.²⁷

Twee aanpalende herenhuizen in de Tervurenlaan²⁸ getuigen dan weer van een minder voorkomende variant van de renaissancestijl die teruggaat op buitenlandse modellen. Het eerste pand is van architect A. Struyven (1907) en inspireert zich duidelijk op de Franse architectuur van de 16e eeuw, onder meer door haar rijke decoratie. De tweede woning werd ontworpen door architect Ch. Neiryck en dateert van enkele jaren later (1913). Zijn gevelparement van bewerkte en geverniste terracotta roept het 16e eeuwse Italië op, meer bepaald de Venetiaanse palazzi. In beide gevallen sluiten deze prestigieuze herenhuizen - met hun imposante afmetingen en luxueuze afwerking - net zoals enkele bescheidenere

²⁰ Sint-Antoonplein.

²¹ Victor Jacobsstraat nr 12-14.

²² Louis Hapstraat nr 199 evenals Nerviërsstraat nr 129.

²³ Van Meyelplein.

²⁴ Van Meyelplein nr 16, 21 (Hubert Marcq, 1904) en 24 (J. Ramaekers, 1904).

²⁵ Félix Hapstraat nr 16 en Deken Boonestraat nr 2.

²⁶ Deken Boonestraat nr 4-6.

²⁷ Zie Sint-Michielslaan (A. Mineur, 1936).

²⁸ Tervurenlaan nr 62 en 64.

tijdgenoten²⁹, al eerder aan op de geest van de Beaux-Artsstijl dan op die van het 19e eeuwse eclectisme.

Neoromaanse bouwkunst

Terwijl de architecten A. Gellé en J. Prémont de hoofdgebouwen van het Sint-Michielscollege³⁰ in een bij de autochtone architectuur van de 17e eeuw aansluitende stijl ontworpen, inspireerden ze zich voor de kerk van het college op de Romaanse bouwkunst van het Rijnland (1908-1910). Kenmerkend hier zijn de geprononceerde transeptarmen, de imposante westelijke absis aan weerszijden geflankeerd door een toren en de invloed van de Lombardische architectuur, zoals blijkt uit de aanwezigheid van dwerggalerijen en boogfriezen en het gebruik van nagenoeg onbewerkte steen. De - uitzonderlijke - keuze van een dergelijke architectuurstijl staat rechtstreeks in verband met de bestemming van het gebouw. Bovendien creëert het een historische illusie: twee ongeveer gelijktijdig gebouwde constructies - er zitten maar enkele jaren tussen de bouw van het college en die van de kerk - lijken verbonden te zijn met twee afzonderlijke momenten uit het verleden. Alsof een middeleeuwse kerk enkele eeuwen later tot de bouw van andere gebouwen had aangezet: de middeleeuwse spiritualiteit wordt, met andere woorden, aangevuld door de ontwikkeling van de rede ten tijde van het classicisme. De architectuur vormt als het ware de synthese van beide elementen - het ideaal van het jezuïetenonderwijs.

De Beaux-Artsstijl

De Beaux-Artsstijl ontstond onder invloed van de Parijse 'Ecole des Beaux-Arts' in de jaren die WO I voorafgingen. De stijl zou tijdens het interbellum worden voortgezet. Door zijn teruggreep naar de Franse achttiende eeuwse stijlen, was de Beaux-Arts vooral geliefd voor de decoratie van herenhuizen of burgerwoningen, hoewel hij ook wel eens de gevels van een huurpand in min of meerdere mate bedekte³¹. Verschillende herenhuizen in de Tervurenlaan³² en de Sint-Michielslaan³³ kunnen hierbij als voorbeeld dienen. Uit hun gevels blijkt een voorliefde voor een stenen parement – en meer bepaald voor een rijke gevelbekleding zoals Franse steen – en een teruggrijpen naar vormen en ornamenten van de Lodewijk XIV-, XV- en XVI-stijl. Smeedijzeren portieken en borstweringen waren erg in trek en de eretravee werd geaccentueerd door een balkon, een terras met stenen balustrade of een gebogen uitsprong. Door haar sterke band met het verleden en haar drang naar uiterlijke schijn, bracht de Beaux-Artsarchitectuur, net zoals het eclectisme, een bonte mengeling van stijlen bij elkaar.

De art-decostijl

Gestileerde ornamenten en vereenvoudigde vormen, een zekere hang naar luxe ten gevolge van WO I en een voorkeur voor interieurs en meubilair, zo zouden we de art deco kunnen typeren. In de architectuur is de stijl zowel in ééngezinswoningen als huurpanden terug te vinden³⁴, zoals bijvoorbeeld dat van Géo-Jean Henderick (1935)³⁵ een Gents architect, wiens huizen “[sont] nourri(s) de classicisme et cependant sympathiquement tendu(s) vers les

²⁹ Tervurenlaan nr 27 (Franz d'Ours, 1907), 54 en 56 (J.J. De Wit, 1904).

³⁰ Sint-Michielslaan nr 24-26 (1902-1906).

³¹ Acacia'splein nr 15-16 (H. Wellens, 1925).

³² Tervurenlaan nr 17 (B. de Lestré de Fabribeckers, 1908), 29 en 31 (Franz d'Ours, 1909), 52 (F. Dermond, 1912).

³³ Sint-Michielslaan nr 109-111 (plannen n.o.v. J. Prémont, gevel n.o.v. L. Sauvage, 1909).

³⁴ Aduatiekersstraat nr 65 (L. Stynen, 1924).

³⁵ Pater de Dekenstraat nr 45-46.

techniques nouvelles".³⁶ In de art-deco architectuur gaat het gebruik van traditioneel materiaal – baksteen en steen – en de trouw aan classicistische vormen immers vaak samen met de toepassing van nieuwe technieken. Een huis naar een ontwerp van J. Ghobert (1923)³⁷ en de woning met (verbouwde) ateliers van architect A. de Saulnier (1931)³⁸ vormen twee typische stijlvarianten van de art deco: de eerste constructie heeft een strenge, geometrische decoratie – met onder meer cannelures en visgraatmotieven –, het tweede pand ontleent zijn ornamentatie aan de vegetale wereld van bloemen en fruit. Het – afgebroken – hotel Bosman³⁹ combineerde een strenge compositie, opgebouwd door eenvoudige geometrische volumes, met een somptueus bewerkte decoratie. Deze door P.M. Colin ontworpen luxueuze villa was opgetrokken te midden van een grote tuin.

Tervurenlaan. Hotel Bosman, heden afgebroken. Arch. P.H. Collin, 1929 (KIK).

Modernisme

Het modernisme was gebaseerd op een maatschappelijke betrokkenheid en een non-conformistische visie op het bouwen. Het brak met het verleden en verzette zich tegen het academisme van de Beaux-Artsstijl en de hoofdrol die het ornament tijdens de art deco toebedeeld kreeg. De functie moest de vorm bepalen, vandaar het gebruik van uitgezuiverde volumes en profielen en van nieuwe bouwtechnieken. Met zijn naakte betonnen gevel, ontdaan van elk ornament of parement, zijn uitgepuurde vormen, het ontbreken van een kroonlijst – het classicistisch ornament bij uitstek – en zijn plat dak, vormt het huis van architect Théodore Janns (1935)⁴⁰ een goed voorbeeld van deze nieuwe ideeën. Dit soort architectuur is echter een zeldzaamheid in Etterbeek, waar het straatbeeld gedomineerd wordt door een traditionelere bouwkunst. Interessant zijn verder een huis van L.D. Meunier (1934)⁴¹, waarvan de gezandstraalde bakstenen gevel uit typische gebogen volumes is opgebouwd, de woning op de hoek van de Baron de Castrostraat en de J. Vandersmissenstraat (1934)⁴² en enkele appartementsgebouwen⁴³.

³⁶ DELETANG, M, "De l'architecte Géo-Jean Henderick. Trois immeubles de rapport", *Bâtir*, 53, 1937, p. 1156.

³⁷ Legerlaan nr 69.

³⁸ Baron de Castrostraat nr 33-35.

³⁹ Zie Tervurenlaan.

⁴⁰ Jubelberg nr 4.

⁴¹ Morgenlandstraat nr 118.

⁴² Baron de Castrostraat nr 66.

⁴³ Leopoldstadsquare nr 15 (Ch. Petiau, 1936) en Sint-Michielslaan nr 77-79 (M. Polak, 1936).

Sociale huisvesting en tuinvijken

De tuinvijck Jouët-Rey (1909-1910)⁴⁴ vormde het begin van een reeks sociale woningen die tijdens het interbellum in Etterbeek werden gebouwd. Hierbij gaat het steeds om sobere baksteenconstructies, al dan niet afgewisseld door polychrome⁴⁵ of door de art deco geïnspireerde decoratieve elementen⁴⁶. Hubert Marcq en Edmond Serneels (1922) baseerden zich op het Engelse 19e eeuwse model voor hun ontwerp van een grote tuinvijck die, met zijn ongeveer tweeënnegentig bakstenen huisjes, de allures van een begijnhof heeft⁴⁷.

Internationale stijl en postmodernisme

Tijdens de naoorlogse periode werden een aantal stedenbouwkundige projecten afgewerkt, waarmee in de jaren dertig een aanvang was genomen. De panden met een parement in gele baksteen aan het Koning Overwinnaarplein vormen hierbij het prototype. De bouwkoorts van de jaren vijftig en zestig liet doorgaans erg banale appartements- en kantoorgebouwen na, die door hun omvang en het monotone uitzicht van hun gevels, de bebouwing van de meest prestigieuze verkeersassen in de gemeente doorbrak⁴⁸. Het was ook in die jaren dat, voorbij de Louis Schmidlaan, op de grens met de gemeentes Oudergem en Sint-Pieters-Woluwe, een groep kleine woningen voor welstellenden en enkele inspiratieloze villa's werden gebouwd. De economische crisis bracht de vastgoedsector een zware slag toe en het zou tot de jaren 1980 duren eer er nieuwe projecten werden gestart. De Sint-Michielswarande weerspiegelt deze wijzigingen op architecturaal gebied: de 'internationale stijl' van het BBL-gebouw, ontworpen in de geest van de jaren 1960 (Bureau J. Wybauw, 1974)⁴⁹, staat in schril contrast met het postmodernistische Bull-gebouw en met het aanpalend pand (Bureau R. Stapels, 1984 en 1985)⁵⁰, die een traditioneler beeld op de architectuur geven. De aankleding van de betonstructuur bestaat uit een reeks fictieve verwijzingen naar de onderdelen van gebouwen van weleer: parementen, ramen en daken.

⁴⁴ Landbouwersstraat nr 16 tot 46 en Generaal Henrystraat nr 12 tot 43 (G. Vellut).

⁴⁵ Zie de Haerestraat nr 213 tot 225.

⁴⁶ E. de Thibaultlaan nr 72 tot 76 (J. Timmermans, 1927).

⁴⁷ Zie Luitenant Jérôme Beckerstraat.

⁴⁸ Een van de eerste gebouwen bevindt zich ter hoogte van de Tervurenlaan nr 66 (J. Cuisinier, 1959).

⁴⁹ Sint-Michielswarande nr 60.

⁵⁰ Sint-Michielswarande nr 22-24 en Tervurenlaan nr 41.

